

Анна НІКОЛАЄВА

молодший науковий співробітник сектору науково-експозиційного відділу «Фортеця», магістр історії, м. Кам'янець-Подільський

Ігор СТАРЕНЬКИЙ

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник сектору науково-експозиційного відділу «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, м. Кам'янець-Подільський

РЕПРЕСОВАНИ АРХЕОЛОГИ – ДОСЛІДНИКИ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

Надзвичайно важливу роль в історичних дослідженнях посідає археологія. Археологічне дослідження території Поділля розпочалося лише в другій половині XIX ст., активно розвинулись наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак значна частина археологів, які працювали на теренах Кам'янеччини у першій третині XX ст., потрапили під жорна радянської тоталітарної репресивної машини, зазнавши переслідувань та репресій.

Знаковою постаттю цього часу є Юхим Йосипович Сіцінський (1859-1937) – історик, археолог, етнограф, пам'яткоохоронець, голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, член Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва, член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства.

Вперше інформацію про зацікавлення Юхима Йосиповича археологією ми зустрічаємо 1889 року, одразу після його переїзду до Кам'янця-Подільського, коли він разом з Миколою Івановичем Яворським відвідав печери в Бакоті, які були розкопані місцевими селянами під керівництвом священника Є. Праницького. Ними було зібрано багатий речовий матеріал та перевезено його до Кам'янця-Подільського [3, арк. 3 зв.].

Ю. Й. Сіцинський прийняв активну участь у дослідженнях Бакотського монастиря В. Б. Антоновичем, які були проведені у 1891–1892 рр. Не будемо детально на них зупинятися, адже вони вже неодноразово висвітлювалися дослідниками.

1897 року Київське відділення Комітету з влаштування у 1899 році XI Археологічного з'їзду звернулося до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з проханням сприяти проведенню з'їзду і обрати своїх делегатів. Єпархіальний історико-статистичний комітет призначив своїми делегатами М. І. Яворовського та Ю. Й. Сіцинського. 1899 року з Давньосховища до Києва були вислані старожитності для виставки, яка проходила під час з'їзду. Імператорське археологічне товариство рішенням №196 від 20 серпня 1899 року висловило Комітету подяку за надіслання експонатів для виставки. З двох делегатів на з'їзд прибув Юхим Сіцинський, якому 1898 року було доручено здійснити розвідки на Поділлі, результатом чого стала «Археологічна карта Подільської губернії» [5, арк. 1; 6, арк. 1–2]. На з'їзді Юхим Йосипович виголосив доповідь «Древнейшие православные церкви Подолии» та «Несколько объяснений по поводу археологической карты Подольской губернии» [17, с. 5–6].

За активну допомогу в організації та участь в XI Археологічному з'їзді, добросовісне обстеження пам'яток старовини Поділля Імператорське археологічне товариство висловило подяку Ю. Й. Сіцинському та обрало його в 1902 році своїм член-кореспондентом [27, с. 92].

Юхим Йосипович також був обраний делегатом XII Археологічного з'їзду 1902 року, XIII з'їзду в Катеринославі 1905 року та XIV з'їзду в Чернігові 1908 року [27, с. 92].

У березні 1901 року на вулиці Вірменській (тогочасна Губернаторська) навпроти Вірменського костелу утворилося провалля. Міська управа доручила Юхиму Йосиповичу обстежити згадане місце. У ході робіт досліднику вдалося

обстежити широку кам'яну стіну зі сторони губернаторського саду (територія сучасної пожежної частини), а також змив ґрунту вглиб зі сторони Вірменського костелу. Ю. Й. Сіцінський висловив припущення, що ґрунт змивається в підземелля. Внаслідок розвідкового розкопу Юхиму Йосиповичу вдалося знайти ще одну кам'яну стіну, яка йшла перпендикулярно до першої. На обох стінах було знайдено фрагменти штукатурки. Археолог встановив, що згадані стіни являють собою фундамент житлового будинку.

Під час проведення розкопок пройшли сильні дощі, що утворили новий змив ґрунту зі сторони Вірменського костелу. Заклавши новий розкоп, Юхим Йосипович на глибині 4,25 м виявив обвалене кам'яне склепіння. Подальші дослідження дали змогу встановити, що це склепіння підземного ходу, який прямував у сторону Вірменського костелу. Археолог наголосив на тому, що підземний хід прокладався не зверху, а з боку, зі сторони губернаторського саду, оскільки верх склепіння становила «цілина глина».

В ході розкопок археологічних знахідок не виявлено, підземний хід зі сторони губернаторського саду був завалений, а дослідження біля стіни не було змоги провести, оскільки вона давала тріщини. Враховуючи ці фактори, Юхим Сіцінський вирішив, що ділянка «не передбачає археологічного інтересу» та припинив розкопки [19, с. 149–150].

19 лютого 1919 року наказом Міністерства народної освіти УНР Юхима Йосиповича було призначено приват-доцентом кафедри церковної археології Кам'янець-Подільського державного українського університет [7, арк. 22].

Протягом 1920–1922 рр. Ю. Й. Сіцінський очолював Археологічний музей, створений на базі Давньосховища Подільського церковного історико-археологічного товариства.

1925 року проводилися розкопки льоху на Карвасарах. В історіографії побутує твердження, що розкопки проводилися під керівництвом Юхима Сіцінського, проте це не відповідає дійсності. Насправді ними керував

представник народів М. А. Остапчук, а Юхим Йосипович був призначений, після листа Володимира Гериновича, представником від Всеукраїнської археологічної комісії на час проведення досліджень [2, арк. 6]. До того ж на початок розкопок Ю. Й. Сіцинський взагалі був відсутній у Кам'янці-Подільському [2, арк. 1].

Розкопки розпочалися 26 квітня неподалік Турецького (Замкового) мосту (територія сучасної гідроелектростанції). Після зняття шару ґрунту на глибину 1,4 м, 27 квітня вдалося віднайти склепіння «турецького льоху», від якого в трьох напрямках йшли засипані підземні ходи. Археологічного матеріалу не виявлено [2, арк. 2]. Оглянувши місце розкопок, Юхим Сіцинський дійшов висновку, що споруда являє собою «звичайний господарський льох» [2, арк. 1].

Нам відомо про археологічні розвідки Юхима Сіцинського протягом 1925–1926 рр. Значну допомогу в цьому надав йому Володимир Миколайович Гаґенмейстер, про що мова йтиме далі.

Юхим Сіцинський та Опанас Неселовський у 1929–1930 рр. досліджували також Боргову яму на території Старого замку в Кам'янці-Подільському, помилково атрибувавши її як склеп-гробницю литовських князів Коріатовичів [4, арк. 58 зв.–59].

Остання згадка про археологічні дослідження Юхима Йосиповича Сіцинського датується 1933 роком. За твердженням С. К. Шкурка, цього року археолог проводив археологічні розкопки на фундаменті міського театру поблизу Кушнірської вежі. На місці обстеження було виявлено скарб, килими, керамічний посуд [9, с. 52].

За радянської влади Юхим Йосипович постійно піддавався гонінням та переслідуванням, будучи двічі ув'язненим. Перший раз Ю. Й. Сіцинського заарештували 25 березня 1921 року. Племінниця історика Євгенія Монастирська згадувала: «Дядько перебував у підвалі по вул. Шевченка – навпроти бульвару... Вини за собою він не почував. Його звинувачували у

зв'язках з сином, Володимиром, котрий був тоді в Чехії, а що він українець – дядько не ховав – до якоїсь партії він не належав... Дядька звільнили. Він виглядав вельми погано» [15, с. 43]. Звільнили Юхима Йосиповича лише через три місяця – 24 червня. Проте це було не все. В його будинку провели конфіскацію майна. Не витримавши арешту чоловіка та проведеної конфіскації, його дружину розбив параліч. На додачу Ю. Й. Сіцинський був звільнений з роботи з Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (далі – ІНО) з посади завідувача музею. Невдовзі після всіх цих подій (30 травня 1923 року) померла дружина дослідника [28, с. 73–74; 15, с. 44–45]. Фінансове становище Юхима Сіцинського було вкрай скрутне: він навіть був змушений просити грошей у Михайла Грушевського, з яким його пов'язували давні дружні та наукові стосунки. В листі від 27 вересня 1927 року він писав київському історику: «Щиро дякую Вам за прислані гроші. Вони прийшли якраз в пору, коли мені дуже потрібні вони, щоб підправити свою хату» [8, арк. 4].

1929 року радянська влада для знищення української інтелігенції фабрикує справу «Спілки визволення України», керівництво якою приписала Сергію Єфремову, з яким Юхим Йосипович листувався в справі стосовно видання україномовного Четвероєвангелія [1, арк. 13–15 зв.]. Можливо, саме це листування і стало тією зачіпкою, якою вдалося «залучити» Юхима Сіцинського до участі в цій сфабрикованій справі. 25 серпня 1929 року археолога вдруге заарештували. Звинуватили його в «контрреволюційній петлюрівській діяльності та агітації», в тому, що він «до останнього часу належав до правих українсько-шовіністичних антирадянських кіл і в середовищі своїх близьких займався критикою дій радвлади і проводив антирадянську агітації». Проте Юхим Йосипович не визнав своєї вини. 8 січня 1930 року він писав слідчому: «Насамперед заявляю, що я не тільки не належав до «СВУ», але й нічого не знав про цю організацію. І до цього часу мені не відомі ті конкретні факти, якими доводиться моя вина в цій справі». Весною 1930 року уповноважений

ОДПУ Аглицький, розглянувши справу Юхима Сіцинського, не знайшов достатніх доказів вини вченого. 21 квітня справу було припинено, а Юхима Йосиповича звільнено з-під арешту. Загалом у в'язниці він провів майже вісім місяців [28, с. 75; 15, с. 49–50].

Влітку 1933 року Юхим Сіцинський потрапив під чистку «класово ворожих елементів» і був звільнений з Лаврського музею. 31 липня 1933 року радянська влада реквізувала будинок вченого й передала «в пожиттєве користування громадянці Г.П. Шуляк за особливі заслуги в соціалістичному будівництві». У користування йому залишили лише невеличку кутову кімнату у флігелі, площею 16 м². Проте 20 жовтня в нього відібрали і єдину залишену кімнату [15, с. 51–53]. Археолога переселили на Підзамче. Помер Юхим Сіцинський 8 грудня 1937 року.

Активну діяльність в царині археології розгорнув ректор Кам'янець-Подільського ІНО Володимир Олександрович Геринович (1883–1949) – географ і педагог, який брав участь у проголошенні ЗУНР та українсько-польській війні 1918–1919 рр., референт з питань народної освіти Євгена Петрушевича. З липня 1919 року приват-доцент кафедри географії Кам'янець-Подільського державного українського університету, 1921–1930 рр. – професор, декан факультетів професійної освіти та соціального виховання, ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Член Кам'янець-Подільського наукового товариства та Товариства охорони пам'яток старовини (1919), Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (1920), 1920–1922 рр. – співробітник науково-дослідної кафедри. Голова Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН (з 1925 року), Краєзнавчого комітету (з 1927 року), 1928–1929 рр. – завідувач кафедри Інституту географії Наркомосу УСРР, 1930–1932 рр. – професор Московського геолого-розвідувального інституту. 1932 року заарештований у сфабрикованій справі Української військової

організації, 1933 року засуджений до 10 років таборів. Помер 16 липня 1949 року у Львові.

1925 року Ю. Й. Сіцинський та В. О. Геринович організували та очолили експедицію Науково-дослідної кафедри Поділезнавства Кам'янець-Подільського ІНО та Археологічного музею, яка провела розкопки поблизу с. Велика Слобідка на Кам'яниччині. Результати цих розкопок В. О. Геринович зафіксував у статті «Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району Кам'янець-Подільської округи». Під час досліджень було знайдено підплитове поховання розміром 160×73×78 см, де було поховано дві особи. При похованні знайдено 2 горщики та крем'яні поліровані сокири. За словами Володимира Гериновича: «Велико-Мукшанська нахідка з її кістяками і артефактами є унікатом на нашому Поділлію і заслуговує спеціальної уваги» [11, с. 15–17]. Однак варто відмітити, що дослідником неправильно було визначено культурну та хронологічну приналежність поховання і супровідного інвентарю. В. О. Геринович зазначив, що «знахідка являє стоянку громади неолітичних людей ранне-трипільського часу» [11, с. 16], а «чотири горнятка кулевидної форми з орнаментами, питомими трипільській культурі» [10, с. 5], однак насправді як поховання, так і знайдений у ньому посуд відносяться до доби бронзи і належать до культури кулястих амфор. Проте трипільську культуру все ж таки було виявлено неподалік досліджуваного поховання. Юхим Сіцинський писав: «У виїмці залізничної лінії, що проложена від Кам'янця до села Устя над Дністром, на 14- й верс.[ті] від Кам'янця у верхніх шарах землі видна позема лінія печини, і тут попадаються розмальовані черепки типу трипільського. Розвідка щупом показала, що печина тягнеться більш як на 75 метр.[ів] від лінії виїмки. Зразки черепків й печини зберігаються в Кам'янецькому іст.[орико]-арх.[еологічному] музеї (доставлено В.О. Гериновичем і Ю. Сіцинським)» [20, с. 38]. Володимир Геринович теж зазначав, що в чотирьох місцях на глибині 0,5 м виявлено прошарки печини

товщиною 3–20 см та довжиною 1–2 м, між якими були інтервали в 4 м, правильно атрибувавши їх як залишки житл-площадок. Ще одну площадку довжиною до 15 м виявлено за 400 м на північний захід від поховання [11, с. 16; 10, с. 6]

Значні археологічні дослідження на Кам'янеччині провів Михайло Якович Рудинський (1887–1958) – український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, вчений секретар Наукового товариства охорони і дослідження пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (1918), завідуючий археологічним відділом і директор Центрального пролетарського музею в Полтаві (1920–1924), завідуючий відділу шиття і тканин Всеукраїнського музейного містечка (1924–1925), вчений секретар президії ВУАК (1925–1928), науковий співробітник Кабінету антропології ВУАК (1928–1933). У цей же час Юхим Йосипович Сіцінський став активним учасником археологічної експедиції під керівництвом вченого секретаря Всеукраїнського археологічного комітету АН УСРР Михайла Яковича Рудинського, яка проводила археологічні дослідження в Середньому Подністров'ї з 1924 по 1931 роки. Перша розвідка М.Я. Рудинського пройшла за маршрутом Кам'янець-Подільський – Китайгород – Дерев'яни – Кам'янець-Подільський – Кадіївці – Залісся Перше – Кадіївці – Кам'янець-Подільський – Смотрич – Чемерівці – Івахнівці – Сирватинці – Грицьків – Смотрич [18, с. 693]. В серпні 1926 р. М.Я. Рудинський провів у Кадіївцях розкопки трипільських площадок. Юхим Сіцінський, безпосередній учасник робіт, писав: «Дослідження проводилися в самім селі, на т. зв. «Бавках» на горі, що виступає як мис між двома ярами, де течуть два потоки, що тут коло того мису сходяться. При тих розкопках знайдено розмальовані черепки глиняного посуду, фігурки людські і звірячі, кремінне знаряддя одбивне і шліфоване, зернотерки й т. ін.» [24, с. 152].

1927 року експедиція М. Я. Рудинського досліджувала палеолітичні пам'ятки за маршрутом Кам'янець-Подільський – Студениця – Патринці –

Бакота – Стара Ушиця – Лоївці – Калюс – Яришев – Могилів-Подільський – Озаринці – Борщевці – Могилів-Подільський – Бронниця – Могилів-Подільський. Під час цієї поїздки вченим відкрито палеолітичні поселення у Врублівцях, Студениці, Бакоті та Калюсі. 1928 року розвідка відбулася за маршрутом Кам'янець-Подільський – Черче – Великі Вірмени (сучасне Великозалісся) – Балин – Кривчик – Дунаївці – Міцівці – Кужелева – Бучая – Загоряни – Сокілець – Губарів – Стара Ушиця – Колодіївка – Бакота – Стара Ушиця – Зелені Курилівці – Стара Ушиця – Калачківці – Кам'янець-Подільський [18, с. 693–694].

Протягом вересня-листопада 1931 року відбулися три розвідки М. Я. Рудинського за маршрутами Кам'янець-Подільський – Китайгород – Яцківці – Нефедівці – Патринці – Калачківці – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський – Жванець – Брага – Малинівці – Каветчина – Сокіл – Устя – Велика Слобідка – Баговиця – Кам'янець-Подільський та Кам'янець-Подільський – Субіч – Рогізна – Студениця – Кам'янець-Подільський [18, с. 696].

Вже невдовзі після описаних розвідок, у 1934 р. М. Я. Рудинський був заарештований і засланий спочатку до міста Котлас, а згодом до Красноборська Північного краю, де він знаходився у вільному засланні три роки. Проте на відміну від більшості, вченого через 5 років звільнили із заслання, і вже у 1939–1944 рр. він працював у Вологодському краєзнавчому музеї, а з 1944 року – повернувся до Києва, обіймаючи посади старшого наукового співробітника, вченого секретаря, завідуючого відділом археології первісного суспільства Інституту Археології АН УРСР. Реабілітовано Михайла Яковича посмертно 22 червня 1989 року прокуратурою м. Києва.

Говорячи про репресованих археологів – дослідників Кам'яниччини, спадають на думку постаті Юхима Сіцинського та Михайла Рудинського, але насправді дослідників постраждалих від радянської боротьби з «ворогами народу» більше. Є ще когорта кам'янецьких діячів, які цікавились і активно

займались археологією, хоча мали зовсім інший фах. Це кам'янецькі митці, працівники художньо-промислової школи: Володимир Гаґенмейстер та Кость Кржемінський, а також ще один шанувальник старовини, випускник Кам'янець-Подільського університету Володимир Георгієвський, який активно допомагав Юхиму Сіцінському у 1920-тих роках, а також проводив власні розвідки.

Археологічна діяльність цих людей майже не згадується в публікаціях, хоча результати їхньої роботи не менш важливі, ніж їх мистецькі чи культурні досягнення. На сьогодні вже є опубліковано кілька архівних документів, які дають нам повне право зарахувати цих діячів до когорти археологів – дослідників Кам'яничини. У 2012 році опубліковано віднайдені в Державному архіві Хмельницької області праці Ю.Й. Сіцінського «Розшуки трипільської культури на Кам'яничині» та «Трипільська культура на Поділлі», які були написані в середині у 20-х рр. ХХ ст. Саме з неї ми можемо довідатись про участь В.М. Гаґенмейстера, В.М. Георгієвського та ще кількох осіб в археологічних дослідженнях Ю.Й. Сіцінського [24]. Кость Кржемінський про свою археологічну діяльність написав невелику статтю «Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського». В ній йдеться про розвідкові розкопки в урочищі Татариски біля Кам'янця-Подільського в 1926 році [14]. Ще один документ, який висвітлює археологічну діяльність Костя Кржемінського опублікував А.М. Трембіцький. Це звіт, знайдений у Науковому архіві Інституту археології НАН України у фонді ВУАК про археологічну рекогносцировку річкою Жванчик, яку Кость Кржемінський проводив у 1929 році [26].

Звертаючись безпосередньо до постаті Володимира (Карла-Ріхарда) Гаґенмейстера, не можна не згадати, що це відомий художник, педагог, етнограф та видавець, який протягом 1916–1933 рр. жив та працював у Кам'янці-Подільському. Переважна більшість подолян знають його як завідувача Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи (К-ПХПШ). Вона готувала молодих спеціалістів в галузі художніх промислів. Під час роботи

в художньо-промисловій школі Володимир Гаґенмейстер періодично влаштовував етнографічні експедиції до навколишніх сіл, де збирав інформацію про народні промисли, накопичував матеріал для публікацій.

Окрім роботи в художньо-промисловій школі, В. М. Гаґенмейстер був членом «Просвіти», Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи, доповідав на засіданнях Науково-дослідної кафедри на базі Кам'янець-Подільського ІНО, був членом місцевого Наукового товариства при ВУАН [12].

Коли Володимир Гаґенмейстер зацікавився археологією – нам не відомо, але з опублікованого рукопису Ю.Й. Сіцінського ми дізнаємось, що «в 1921 році селянин села Фурманівки Целестин Завадський, колишній член Кам'янецької художньо-промислової школи, доставив завідувачому тої школи Володимиру Гаґенмейстеру глиняну жіночу статуетку і кілька товстих черепків, знайдених на полі, де він орав» [24, с. 157]. Зазначимо, що Целестин Завадський народився 19 травня 1891 р. у с. Фурманівка Кам'янець-Подільського повіту. Закінчив Кам'янець-Подільську художньо-ремісничу навчальну майстерню у 1915 р. З 4 вересня 1915 року обіймав посаду керівника гончарної майстерні К-ПХПШ, викладав гончарну справу і формування, був помічником майстра токарної майстерні. 1921 року закінчив соціально-педагогічний технікум у Кам'янці-Подільському. Зі справи Ц. Завадського, яка міститься в архіві УСБУ, дізнаємось, що він був селянином-одноосібником, поляком за національністю, малописемним. За «контрреволюційну діяльність» 20 березня 1930 р. Кам'янець-Подільським окружним відділом ДПУ висланий у Північний край. Дата смерті не зазначена. Реабілітований згідно з Законом України від 17 квітня 1991 р. [22].

Того ж 1921 року викладач художньо-промислової школи Отто Адамович «для розшуку керамічної глини їздив у Совий Яр, де була папірня (паперова фабрика) коло села Вихватинець бувшого Ушицького повіту, 25 верст від Кам'янця, і знайшов там в Совім Яру товсті черепки з розмальовкою і доставив

ті черепки Гагенмейстеру» [24, с. 157]. Отто Адамович – німець за національністю, народився 18 липня 1891 року в Курляндській губернії Російської імперії в родині робітників. Навчався в лютеранській початковій школі, а 1912 року закінчив Миргородську художньо-промислову школу імені М. Гоголя. Того ж року розпочав роботу в Кам'янець-Подільській художньо-ремісничій навчальній майстерні за спеціальністю «Вчитель художньої кераміки». У 1915–1918 роках служив в армії, воював на Кавказькому фронті. По закінченню війни повернувся до Кам'янця-Подільського і продовжив роботу в Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі під керівництвом В.М. Гагенмейстера. 1927 року видав працю «Гончарні миски села Бубнівки». На початку 1930-х рр. Отто Адамович перейшов працювати до Кам'янець-Подільського силікатного інституту помічником інженера-кераміка, а 1935 року переїхав до Харкова разом з інститутом. Згодом на запрошення Володимира Гагенмейстера переїхав до Києва, де з лютого 1937 року працював інструктором-технологом з гончарства в цеху експериментальних майстерень Музею українського мистецтва. 29 січня 1938 року Отто Адамовича заарештовано. Його звинуватили за участь з 1931 року в підпільній українській контрреволюційній організації. 8 травня 1938 року його засудили до розстрілу і конфіскації майна. Вирок виконали 26 травня 1938 року. 7 квітня 1989 року Отто Адамовича реабілітували [16, с. 329–336].

Після переданих Отто Адамовичем матеріалів, «Гагенмейстер звернув увагу на ту кераміку, привезену з села Фурманівки, з Сового Яру і побачив, що це сліди трипільської культури, і в 1923 р. зробив доповідь про ці археологічні знахідки в Кам'янецькій науково-дослідчій кафедрі» [24, с. 157]. Можливо мова йде про доповідь В.М. Гагенмейстера на засіданні Науково-дослідної кафедри «Археологічні знахідки на Поділлі останніх часів», де автор зазначає, що біля с. Баговиця (насправді, на полі між селами Баговиця та Фурманівка) були знайдені керамічні фігурки та фрагменти посудин, які вказують на трипільську

культуру, але обстеження ділянки, де були знайдені фігурки і черепки посуду не були зроблені на момент доповіді [21, с. 176].

Після цих знахідок Ю. Й. Сіцинський разом В.М. Гагенмейстер поїхали до Фурманівки для проведення розвідкових робіт. З рукопису Ю.Й. Сіцинського «Трипільська культура на Поділлі» дізнаємось, що Ц. Завадський показав їм поле, де він знайшов глиняну статуетку та черепки. Це поле розташовувалося між селами Фурманівкою і Баговицею, але проводити повноцінні дослідження там було неможливо через те, що на полі росла кукурудза. Дослідники збирали підйомний матеріал, а потім зайнялись етнографічною роботою. Ю. Сіцинський зазначає, що пошуки матеріалів трипільської культури в районі сіл Фурманівки та Баговиці виявились невдалими [24, с. 157–158]. Наступним об'єктом спільного дослідження Ю.Й. Сіцинського та В.М. Гагенмейстера стало село Кадіївці. Юхиму Сіцинському порадив відвідати саме це село В.М. Георгієвський, який протягом тривалого часу збирав там палеонтологічні та археологічні старожитності. 4 червня 1925 року Ю.Й. Сіцинський та В.М. Гагенмейстер поїхали до Кадієвець на розвідку. В.М. Георгієвський показав їм залишки середньовічного городища з валами. Там з підйомного матеріалу були фрагменти посуду, кахлі та цеглини. Була знайдена і більш давня кераміка, але археологи не змогли її однозначно віднести до трипільської культури. В.М. Георгієвський після від'їзду Ю.Й. Сіцинського та В.М. Гагенмейстера надалі проводив пошук трипільської кераміки і знайшов її на «узбіччі села». Він завіз її в музей і Ю.Й. Сіцинський прийняв рішення поїхати до Кадієвець повторно. 12 вересня 1925 року Ю.Й. Сіцинський разом з В.М. Гагенмейстером поїхали до Кадієвець та провели розкопки в кількох місцях на краю села. Результатом стали знахідки трипільських площадок-житл, керамічного матеріалу, зернотерок. В.М. Гагенмейстер 3 жовтня пішов до Кадієвець з учнями художньо-промислової школи. Вони також проводили

розкопки, під час яких знайшли кераміку, крем'яний скребок та сокиру з нешлифованого каменю [24, с. 158–159].

Доля Володимира Гаґенмейстера склалась трагічно. За свій живий інтерес до народного українського мистецтва він отримав спочатку попередження, а невдовзі, 1933 р., його усунули з директорства, художню школу закрили. В.М. Гаґенмейстер був змушений переїхати до Харкова, де викладав у поліграфічному інституті і водночас був завідувачем відділу графіки в тамтешній картинній галереї. 1936 року переїхав до Києва. Там він завідував експериментальними художніми майстернями при музеї українського мистецтва, а також керував Лаврською школою. 12 грудня 1937 року В.М. Гаґенмейстер був заарештований, а 20 січня 1938 р. розстріляний. Серед звинувачень, які йому інкримінували – шпигунство, антирадянська діяльність, націоналізм, шкідництво в мистецтві.

В опублікованому рукописі Ю.Й. Сіцінського також згадується В.М. Георгієвський, що також проявляв живий інтерес до археології, хоча дослідникам він відомий як один з ректорів Кам'янецького університету. Відповідно до даних судово-слідчої справи архіву УСБУ [23], він народився 1898 року в м. Кам'янець-Подільський, був росіянином. У 1916 р. закінчив Кам'янець-Подільську чоловічу гімназію, 1922 р. – Кам'янець-Подільський інститут профосвіти, а згодом і Московський інститут іноземних мов. 1924 року він став співробітником Кам'янець-Подільського музею [25, с. 211]. Його археологічна діяльність припадає на середину 1920-х років, коли він працював з Ю.Й. Сіцінським та В.М. Гаґенмейстером, а також проводив самостійні розвідки. На жаль, жодної публікації В.М. Георгієвського про археологічні пам'ятки Кам'яниччини нам не трапилось, але відомо, що він виступав на засіданні Кам'янець-Подільського Наукового товариства при ВУАН 6 червня 1926 року з доповіддю «З археологічних розшуків біля с. Кадіївець» [29]. У 1932 р. В.М. Георгієвський переїхав у Дніпропетровськ і викладав там німецьку мову в

школах та історію в університеті. Повернувся до Кам'янця-Подільського 31 травня 1942 року і швидко влився в культурне життя міста, очолив Кам'янець-Подільський вчительський інститут, співпрацював з місцевою «Просвітою», друкувався у газеті «Подільнин» [25, с. 212]. У першій половині 1945 року каральні органи заарештували групу працівників Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та Кам'янець-Подільського інституту періоду окупації [13, с. 24]. В.М. Георгієвського заарештували 29 квітня 1945 р. за «антирадянську діяльність». Його засудили на 10 років виправно-трудоих таборів з обмеженням в правах на 5 років. Реабілітований прокуратурою Хмельницької області 03 лютого 1997 року [23].

Варто згадати ще одного дослідника старожитностей Кам'яниччини – Кржемінського Костянтина Іполитовича. Для більшості – це відомий живописець, архітектор, мистецтвознавець і педагог. Народився К.І. Кржемінський у 1893 р. в Одесі. Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію у 1910-х роках, а потім вступив до Київського художнього училища на відділ малярства й архітектури, який закінчив у 1917 р. К.І. Кржемінський заснував у 1919 р. керамічну майстерню у с. Піківець (нині Уманський район Черкаської області), а у 1920 р. добився заснування дворічної школи народного мистецтва ім. Т. Шевченка в самій Умані. В Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі працював викладачем креслення протягом 1925–1927 рр., а також викладав у другій трудовій школі Кам'янця-Подільського. Про археологічну діяльність Костя Іполитовича Кржемінського відомо не багатьом. Дослідники археології Кам'яниччини знають його роботу про розкопки в урочищі Татариски [14], в якій він зазначив, що у 1926 р. знайшов трипільську кераміку на полі в урочищі Татариски, наступного року він разом з учнем художньо-промислової школи С. Морозом провів там розвідки та заклав невеличкий розкоп. Результатами їх роботи стали знахідки кількох фрагментів глиняних

трипільських статуєток, печини та фрагментів посуду, оздоблених лише червоною фарбою, або темно-червоною та білою фарбами.

У рукописі Ю.Й. Сіцінського «Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині» є одна згадка, що в Кам'янецькому історико-археологічному музеї є трипільська кераміка з села Лисківці над р. Жванець, яку передав К. І. Кржемінський. Однак яким чином ці старожитності потрапили до Костянтина Іполітовича, не зазначається.

У 2015 році А.М.Трембіцький видав знайдений у Науковому архіві Інституту археології у фонді ВУАК звіт К. І. Кржемінського про археологічну рекогносцировку «Річкою Жванчик на Кам'янецьчині». Автор зазначає, що метою його обстеження було доповнити розшуки Ю.Й. Сіцінського за 1926 рік, які він описав в праці «Нариси з історії Поділля. Ч.1» (Вінниця, 1927) [26, с. 303]. З 30 вересня по 5 жовтня 1929 року він обстежив такі села: Бережанка, Демківці, Драганівка, Закупна, Івахнівці, Кормильче, Кочубіїв, Кутківці, Почапінці, Свіршківці, Теремківці, Чемерівці, Юрківці. В результаті обстеження, дослідник отримав матеріал різного часу, який сам не ідентифікував, а просто описував за зовнішніми ознаками. Зазначив також, що в селах Демківці, Свіршківці, Теремківці, Бережанка та Кугаївці речей знайдено не було [26, с. 303–304].

Коли занепала К-ПХПШ, К.І. Кржемінський з Кам'янця-Подільського переїхав до Києва, де працював реставратором станкового живопису Всеукраїнського музейного містечка, але його звільнили за те, що він, ніби то, в Умані переховував отамана Дерещука. З початку 1930-х рр. К.І. Кржемінський викладав у Київському художньому інституті та працював у Художньому фонді. Був звільнений через дворянське походження 1933 року. 1937 року готував персональну виставку, але 16 жовтня 1937 року його арештували за звинуваченням в українському націоналізмі та шпигунстві на користь Польщі та засудили до розстрілу. Реабілітований у 1974 р. К.І. Кржемінський є автором

кількох досліджень: «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'янецьчині – мацеви: єврейські надгробки» (1926), «Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту: альбом-монографія» (1927), «Архітектура та стінні розписи синагоги містечка Смотрича» (1929), «Хати села Ходоровець: альбом літографій» (1927).

Отже, в результаті нашого дослідження ми подали список репресованих археологів – дослідників Кам'янецьчини. Частина постраждалих – це відомі постаті вітчизняної археології Юхим Сіцинський та Михайло Рудинський, інші – не були фаховими археологами, але вивчення старожитностей було їхнім захопленням. Це – географ та історик Володимир Геринович; художник, педагог, етнограф та видавець Володимир Гаґенмейстер; філолог, історик та краєзнавець Володимир Георгієвський, а також живописець, архітектор, мистецтвознавець і педагог Кость Кржемінський. Всі ці діячі були знайомі з Ю.Й. Сіцинським, який тоді був провідним дослідником археології Кам'янецьчини. Саме це знайомство і зробили їх з аматорів повноцінними дослідниками. В.О. Геринович приймав участь у розкопках поховання культури кулястих амфор та часткового дослідження трипільських старожитностей з Ю.Й. Сіцинським біля с. Велика Слобідка. Володимир Гаґенмейстер серйозно займатись археологічною діяльністю почав у середині 1920-х рр., коли проводив розвідки по берегам річок Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці разом з Ю.Й. Сіцинським. Володимир Георгієвський проводив кілька разів розвідки в с. Кадиївці і околицях. Ознайомившись з результатами цих розвідок, Ю.Й. Сіцинський та В.М. Гаґенмейстер також дослідили район с. Кадиївці. Кость Кржемінський працював окремо від Ю. Сіцинського і проводив власні розвідки та невеличкі розкопки в околицях Кам'янця (ур. Татариски) та вздовж течії р. Жванчик.

Всі постраждалі від репресій були звинувачені в антирадянській, націоналістичній діяльності, додатково В.М. Гаґенмейстера та В.О. Гериновича звинуватили в участі в Українській військовій організації; В.М. Гаґенмейстера та

К.І. Кржемінського звинуватили ще й у шпигунстві на користь Польщі, Ю. Сіцінського намагались звинуватити в справі «СВУ».

1996 року в Києві було встановлено Пам'ятник репресованим митцям на території Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Він вшановує пам'ять українських митців – жертв комуністичного режиму СРСР. У списку є понад 40 імен, серед них – Кость Кржемінський та Володимир Гаґенмейстер.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 18, 117 арк.
2. Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 27, 6 арк.
3. Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 34, 58 арк.
4. Держархів Хмельницької області, ф. р-4804, оп. 1, спр. 15, 61 арк.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 3, спр. 47129, 1 арк.
6. ІР НБУ, ф. 3, спр. 47130, 2 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, 92 арк.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 759.
9. Болтанюк П. А. Музей в археологічних дослідженнях / Петро Болтанюк // Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 50–63.
10. Геринович В. О. Ново-відкриті трипільські стоянки на Кам'яниччині / Володимир Геринович // Науковий збірник на рік 1926. – К.: Держ. Вид-во України, 1926. – С. 3–6.
11. Геринович В. О. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району Кам'янець-Подільської округи / В. О. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський: друкарня ім. В. І. Леніна, 1926. – Т. І. – С. 14–17.

12. Гуцул І. А. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість: монографія / І. А. Гуцул, Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2015. – 224 с.
13. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни: дослідження, документи і матеріали, спогади / О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук, А. П. Гаврищук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – 448 с.
14. Кржемінський К. І. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського / К. Кржемінський // Хроніка археології та мистецтва. – Київ: ВУАН, 1930. – Ч. 1. – С. 68.
15. Мошак М. І. Великий подолянин. Біографія, спогади, документи та листування Юхима Йосиповича Сіцинського. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – 408 с.
16. Овчаренко Л. М. Кам'янець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905–1933) / Л. М. Овчаренко. – Опішне: Українське Народознавство, 2015. – 1278 с.
17. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897–1900 гг. // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – 14 апр. (№15). – С. 1–30.
18. Пудовкіна А. С. Подільські студії М. Я. Рудинського у міжвоєнний період / А. С. Пудовкіна // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 692–698.
19. Сецинский Е. И. Исследование подземных ходов в Каменце-Подольске / Е. И. Сецинский // Археологическая летопись Южной России. – 1901. – Т. III. – С. 149–150.
20. Сіцинський Ю. Й. Матеріали до археології Західного Поділля / Юхим Сіцинський // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1930. – Т. 1. – С. 25–44.
21. Сіцинський Ю. Й. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.) / Ю. Сіцинський // Україна: наук. двохмісячник українознавства. – К.: Держ. вид-во України, 1926. – Кн. 1 (16). – С. 172–177.
22. Спр. П-4556, архів УСБУ. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=146315>.
23. Спр. П-29716, архів УСБУ. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=155476>.
24. Старенький І. О. Юхим Йосипович Сіцинський – археолог, дослідник трипільської культури / І. О. Старенький, В. С. Прокопчук, А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж»: наук. щоріч. 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 138–175.

25. Телячий Ю. В. В. М. Георгієвський – директор Кам'янець-Подільського вчительського інституту (1942–1943 рр.) / Ю. В. Телячий // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 2. – С. 211–213.

26. Трембіцький А. М. Археологічна рекогносцировка Костя Кржемінського по берегах річки Жванчик у 1929 р. / А. М. Трембіцький // Археологія & Фортифікація України: зб. матер. V всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. – С. 300–305.

27. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцінський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А. М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. I. – С. 76–102.

28. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009 – 300 с.

29. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при Українській Академії Наук Товариства / Ю. Філь // Кам'янець-Подільське Наукове при Українській Академії Наук Товариство. Записки. – Кам'янець-Подільський, 1928. – Т. I. – С. 91–100.

Резюме. У статі розповідається про репресованих археологів, які досліджували територію Кам'яниччини, серед яких є як і професійні археологи (М.Я. Рудинський, Ю.Й. Сіцінський), так й аматори (В.О. Геринович, К.І. Кржемінський, В.М. Гаґенмейстер, В.М. Георгієвський, О. Адамович, Ц. Завадський). Коротко подано про їх археологічні розвідки та розкопки на території Кам'яниччини, їх життєвий шлях.

Ключові слова: археолог, археологічні дослідження, Кам'яниччина, репресії, М.Я. Рудинський, Ю.Й. Сіцінський, В.О. Геринович, В.М. Гаґенмейстер, О. Адамович, Ц. Завадський, В.М. Георгієвський.